

Mongol-horezmi kapcsolatok az otrari incidenst megelőzően

Tanulmányomban a XIII. század elején a Horezmi Birodalom bukását megelőző mongol-horezmi kapcsolatokat, az otrari incidens körülményeit, s velük összefüggésben a mongol hódítási mechanizmus bizonyos ideológiai vonatkozásait szeretném megvizsgálni. Dolgozatomon – amely a *Belvedere Meridionale* 2017. évének második számában jelent meg – csak néhány formai változtatást (lábjegyzet, helyesírási hibák) kívánok eszközölni.

A XIII. század elején Belső-Ázsia pusztáin egy dinamikusan terjeszkedő nagyhatalom, a nomád gazdasági alapokon szerveződött Mongol Birodalom született meg, amely Dzsingisz kán vezetésével nagy területeket hódított meg. Nyugat felé fordulva az 1210-es évek közepén a Mongol Birodalom közvetlenül határos lett a horezmsahok¹ államával, mely a Szeldzsuk Szultánátus XII. század végi bukása óta első ízben próbálkozott egy erős birodalmi keret létrehozásával Közép-Ázsiában.² Így kerültek a mongolok a XIII. század elején virágkorát élő Horezmi Birodalom³ látókörébe, amely élénk érdeklődést tanúsított a Keleten zajló események, a mongol hódítások iránt.

A horezmieket már régóta érdekelték a mai Észak-Kína területén fekvő dzsürcsi⁴ Jin-birodalom, melynek a meghódítását tervezték. Ez az érdeklődés az 1210-es években különösen élénk volt, hiszen Dzsingisz kán az évtized elején kezdte meg a dzsürcsik elleni hadjáratait, s a horezmi szultán szemében ezzel egy veszedelmes rivális képe körvonalazódott. Az uralkodó egy küldöttség révén óhajtott megbízható információkat szerezni a dzsürcsik területén zajló mongol hódításokról.⁵ Az érdeklődés kölcsönös volt, mert a mongolok is felfigyeltek a keleti muszlim birodalomra, amely a Selyemút

¹ horezmsah – A Horezmben uralkodó fejedelmek hagyományos címe volt, amely már az iszlám előtti időkben is létezett. Az 1040-es évektől a szeldzsuk uralkodók helytartóiként vagy kormányzóiként működtek az adott tartományban.. OLDAL 1987, 121., BUNIJATOV 1986, 8-206., <http://www.iranicaonline.org/articles/khwarazmshahs-i>, BOSWORTH, DONZEL, LEWIS, PELLAT, 1997, 1065.

² ZIMONYI 2012, 22., GROUSSET 1970, 236.

³A Horezmi Birodalom fénykorában magába foglalta Közép-Ázsia nagy részét, beleértve a történeti Iránt, Afganisztánt, a fejlett transzoxaniai városokat (Buhara, Szamarkand). A horezmi nagyhatalom fénykora Aláaddin Mohamed szultán uralkodása (1200-1220) idejére tehető, aki folytatva elődei expanzív politikáját a karakitajok segítségével 1215-re végleg szétzúzta az iráni-indiai eredetű gurida államot és elfoglalta a gazdag transoxianai városokat (Buhara, Szamarkand) miután megölette az utolsó karahanida uralkodót Oszmánt. PETRUSEVSKIJ 1977., OLDAL 1987, 131., VÁSÁRY 1986, 124-125., VERNADSKY 1953, 35-36., *The Encyclopaedia of Islam* IV. kötet.

⁴ A XII. század folyamán a mai Kína északi területén birodalmat alapító nomád nép, mely megdöntötte a litaj Liao dinasztia uralmát, létrehozva az Arany-dinasztiát. Nevük a kínai forrásokban 'zsucsen', míg az arab-perzsa kútfőkben 'dzsursze' alakban maradt fenn. VÁSÁRY 2003, 102.

⁵ BARTOLD 1963, 401., BOYLE 1962, 303.

hálózatának egyik útvonalán feküdt. A mongolok és a horezmiek közötti diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről, azok pontos menetéről némileg ellentmondásos adataink vannak. Al-Dzsuzdzsáni leírja, hogy 1215-ben Aláaddín Mohamed (1200-1220) horezmi szultán parancsára Baháaddín Razi vezetésével egy küldöttség érkezett az akkor Kínában tartózkodó, a dzsürcsik ellen háborút vívó nagykánhoz. A nagykán fogadta a követeket, akikkel állítólag megüzente a horezmi uralkodónak, hogy őt tartja „Nyugat”, magát pedig „Kelet urának”.⁶ Al-Dzsuzdzsáni alapján ez a Kínában tett látogatás tekinthető valószínűleg a nagykán és a horezmi uralkodó közötti első „hivatalos” politikai kapcsolatfelvételnek.⁷ (Erről az eseményről al-Dzsuzdzsánin kívül egyetlen más kortárs muszlim forrásban sem találunk adatokat). A XIII. század közepén alkotó Dzsuvajni⁸ (és az ő munkáját kivonatoló Rashidaddín szerint) Khodzsendi Ahmed, Huszein emír fia és Ahmed Balchikh vezetésével egy muszlim kereskedőcsoport látogatott Mongóliába vagy Kínába, hogy a kereskedelmi kapcsolatok felvételéről tárgyaljanak Dzsingisz kánnal, mivel a horezmi szultán a Gücsülük najman fejedelemséggel való háborúja idején a Kelet-Turkesztánba vezető útvonalakat lezárta, ezért azt Mongólián keresztül kellett megkerülni.⁹ Bartold feltételezi, hogy a kereskedő csoport Razi követtségéhez csatlakozva jutott el Kínába.¹⁰ Dzsingisz kán szívélyesen fogadta a kereskedőket, elfogadva ajánlatukat, akikkel egyúttal kereskedett is. Naszawí¹¹ történetíró szerint Dzsingisz kán elküldte a szultánhoz a horezmi *Mahmúdot*, a buharai *Ali Hodzsát* és az otrari *Juszuf Kenkát* egy levél kíséretében, amelyben a nagykán többek között elismerését fejezte ki a szultánnak a birodalmában elért „sikereit” illetően, majd javaslatot tett egy barátsági- és békeszerződés megkötésére. Ennek a három személynek a kiküldésére valószínűleg a Dzsuzdzsáni és Naszawi által említett politikai és kereskedelmi kapcsolatok felvétele után került sor. A mongol uralkodó a kereskedőknek a két immáron szomszédossá vált birodalom területén való szabad áthaladását kívánta elérni, ami a nomádok kereskedelmi érdekeinek szempontjából érthető.¹² Dzsingisz kán említett levelében a szultánt „az ő legdrágább fiával egy szinten állónak” és „a muszlimok közül a legjobbnak” nevezte. Mohamed az ő szemében pogánynak és barbárnak számító uralkodó közeledését végül is elfogadta, de döntésében, hogy engedélyezi a kereskedők

⁶ BARTOLD 1963, 401.

⁷ BARTOLD 1963, 401.

⁸ Aláaddín Atamalik Dzsuvajni (1226-1283) nagy múltú iráni arisztokrata családban született muszlim történetíró és perzsa államférfi. Az 1250-es évek közepén a mongol nagykán székhelyén (Karakorum) járt, ahol elhatározta, hogy megírja a mongolok történetét, mely a *Tarih-i Dzsahangusaj*, azaz *A világhódító története* (The History of the World Conqueror) címet kapta, utalva a Mongol Birodalom alapítójára, Dzsingisz kánra. BOYLE 1968, 133., OLDAL 1987, 121., BOSWORTH, DONZEL, HEINRICHS, PELLAT 1993, 973-974.

⁹ BARTOLD 1963, 402.

¹⁰ Az események pontos kronológiája továbbra is bizonytalan. Bartold feltételezi, hogy a kereskedők csatlakoztak Baha-ad-dín Razi követtségéhez vagy követték azt Kínába. BARTOLD 1963, 402.

¹¹ Shihab-ad-dín Muhammad an-Nasawi az utolsó horezmi szultán Dzsasal-ad-dín Mankburni személyi titkára, s életrajzának szerzője volt, aki Horaszánban született. Az uralkodó oldalán mongolelles harcokban is részt vett. Ő irányította a szultán levelezéseit is. Aleppóban halt meg 1249-50 körül. Fő művét, Jalal-ad-dín szultán életrajzát arabul írta, s 1241-42 körül fejezte be. AN-NASAWI 1996, 71-75., LEVI, SELA 2010, 125., BOSWORTH, DONZEL, HEINRICHS, PELLAT 1993, 973-974.

¹² BARTOLD 1963, 436., 468., GROUSSET 1970, 236.

szabad mozgását – Naszawi szerint szinte kizárólag a mongol hatalom felderítésének szándéka vezette.¹³

A Horezm elleni támadásra a *casus belli* az ún. otrari incidens és az azt követő események voltak. 1218-ban egy kereskedőkaraván tagjait – Dzsuvajni szerint mintegy 450 muszlimot – akik uruk a nagykán jóvoltából érkeztek a birodalomba, lemészároltatta a Szir-darja partján fekvő határváros, Otrar kormányzója, akit a források Ghair-khan vagy Inalchuk (Nasawinál *Inal-ban*) néven is emlegetnek. Hamarosan Dzsingisz kán parancsára egy követ érkezett a szultánhoz, hogy elérjék az otrari kormányzó kiadatását és elégtételt követeljenek a kereskedők haláláért. Az uralkodó azonban ezt visszautasította és a követet Ibn Kefredzs Bográt két mongol kísérőjével együtt kivégeztette.¹⁴ A korabeli jogfelfogásban a követek megölése elegendő indoknak tűnt egy háború megindítására különösen a mongolok szemében, akik sohasem hagyták az ilyen cselekményeket megtorlatlanul.¹⁵ A Horezmi Birodalom elleni elsőpró erejű mongol támadás 1219 őszi kezdését, amely néhány év alatt megsemmisítő csapást mért a birodalom központi területeire. 1220 februárjában foglalták el Otrart és Buharát, márciusban pedig Szamarkandot.¹⁶ 1221-ben esett el a birodalom központja, Ürgencs.¹⁷ A hadjárat célja a Horezmi Birodalom legyőzése, illetve a vele szövetségi viszonyban lévő államok, mint potenciális ellenfelek semlegesítése volt. A támadás módszeres volt, az ellenálló városok lakosságát nem kímélték.¹⁸ A közép-ázsiai muszlim világ a mongol hódítás első hullámát addig soha nem tapasztalt mértékű pusztításként élte meg. A hódítók helyzetét nagyban megkönnyítette, hogy a Horezmi Birodalom eltérő etnikumú és kultúrájú tartományai csak laza egységet képeztek.¹⁹ Igen súlyosan esik latba a szultán és a horezmi hadsereg parancsnokai közötti rendkívül feszült viszony, mely többek között dinasztikus érdekekre is visszavezethető, másrészt mert a szultán nem merte vállalni a közvetlen összecsapás kockázatát, decentralizálttá tette a hadvezetést, azáltal, hogy a városokban szétszórva helyezett el egységeket.²⁰ A dinasztikus és egyéb ellentétek mellett vallásiak (síta és szunnita irányzat hívei közötti ellentétek, a szultán és a helyi muszlim vallási vezetők közötti viszályok) is megosztották a birodalmat. Utóbbiakat csak súlyosbította a horezmi uralkodónak az iszlám világ akkori spirituális vezetőjével, a Bagdadban székelő kalifával 1217 óta tartó ellenséges viszonya, amely nem tett lehetővé együttes fellépést a mongolokkal szemben. A mongol hadsereg előrenyomulásával a birodalom politikai és katonai irányítása összeomlott, a horezmi ural-

¹³ BARTOLD 1963, 403., AN-NASAWI 1996, uo.

¹⁴ Ibn al-athir szerint a két tatár kísérőt elengedte a szultán miután annak parancsára levágták szakállukat. BARTOLD 1963, 401., LEVI, SELA 2010, 127.

¹⁵ RATCHNEVSKY 1983, 111., SINOR 2003, 311, BALOGH 2001, 156.

¹⁶ ZIMONYI 2012, 167.

¹⁷ Ürgencs vagy Gurgandzs. Az Amu-darja bal partján fekvő város már a birodalom székhelyévé válása előtt is fontos kereskedelmi központ volt, amely kapcsolatban állt a hajdani Kazár Birodalommal, a Közel-Kelet államaival, az oгуzokkal, volgai bolgárokkal. 1221-ben mikor a város alatt egyesült a mongol hadsereg sehogyan sem tudván bevenni azt végül az Ürgencset védő gátat áttörték, elárasztva a várost vízzel. MOLNÁR, 1994, 276.

¹⁸ Kivételt a kézművesekkel tettek, akiket a Mongol Birodalom belsejébe szállítottak, hogy mesterségbeli tudásukkal a birodalmat szolgálják. VÁSÁRY 1986, 123, B. SZABÓ 2007, 48, FODOR, HEGYI, IVANICS 2014, 36-41.

¹⁹ VERNADSKY 1953, 36., PETRUSEVSKIJ 1977, 131.

²⁰ ZIMONYI 2012, 167., SPULER, 1939, 16-17.

kodó ellenségei elől menekülve végül a Kaszpi-tenger egy kis szigetén halt meg 1220 decemberében vagy a következő év elején.²¹ Dzsingisz kán turkesztáni és horezmi hadjárata lényegében már 1222-ben befejeződött.²²

A különböző források némileg eltérő képet alkotnak az eseményekről, ezért meg kell vizsgálni azokban a szultán és a kormányzó szerepét, illetve a Horezm elleni mongol támadás előzményeinek a részleteit. Az általam vizsgált muszlim forrásokat a szultán szerepének megítélése alapján két nagyobb csoportra oszthatjuk: az egyikbe azok tartoznak, amelyek valamiképp a szultán felelősségét kisebbítik, esetleg teljesen figyelmen kívül hagyják. Míg a másikba inkább azok, amelyek ráhárítják a felelősséget, s az otrari kormányzót a szultán parancsának pusztá végrehajtójaként állítják be. Az egyes csoportok ismertetése előtt érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a mongol hódítók szolgálatában álló muszlim szerzők, mint Dzsuvajni és Rashid-ad-dín²³ művei hordoznak magukban bizonyos tendenciózus jelleget, mint arra már korábban Petrusevszkij rámutatott. Ez a tendenciózusság többek között abban nyilvánult meg, hogy Dzsingisz kán hadivállalkozását megpróbálták „igazságos” háború gyanánt feltüntetni, amely a szerintük „bűnbe esett” muszlim birodalmat sújtotta.²⁴ Tehát a mongol uralkodó fellépését igyekeztek pozitívabb színben feltüntetni, s inkább a horezmi szultán és/vagy az otrari kormányzó „bűnösségére” helyeződött a hangsúly műveikben. Grousset munkájában rámutatott arra, hogy Dzsingisz és Mohamed személyiségének ábrázolása is sok szempontból ellentétes a forrásokban, igen éles kontraszt van kettejük között: az előbbi igazságos, nagyvonalú, bátor, míg az utóbbi uralkodó ezen erények egyikével sem rendelkezik ezen források szerint.²⁵ Azok a muszlim történeti munkák, krónikák, amelyek egyiptomi másolóktól, vagyis az ilkhanida mongol uralommal ellenséges viszonyban lévő mameluk hatalom történetíróitól hagyományozódtak ránk – mint Spuler is rámutatott arra – az általuk képviselt hatalom elvárásainak megfelelően negatívabb színben tüntették fel a mongol uralmat, mint a már említett szerzők, akik a mongol birodalom fennhatósága alatt éltek és működtek.²⁶ Petrusevszkij a mongol uralommal ellenséges szerzők csoportjába három történetíró sorol: an-Nasawi, al-Dzsudzszáni és Ibn al-athir.²⁷ An-Nasawi helyzete azért is érdekes, mert a szultán anyjával, a nagyhatalmú Terkhen-katunnal és annak egyik rokonával, a már említett otrari kormányzóval ellenséges viszonyban lévő Mohamed fiának, Dzsasal-ad-dín szultánnak titkára, s biográfiájának szerzője volt, emellett részt vett az uralkodó oldalán a mongolelles harcokban.²⁸ Ebből feltételezhető, hogy némileg elfogult volt urával, s annak apjával, Mohamed szultánnal szemben, habár a szerző sok szempontból tárgyilagos

²¹ VÁSÁRY 1986, 36-37., B. SZABÓ 2007, 18.

²² VÁSÁRY 1986, 38. B. SZABÓ 2007, 25.

²³ Rasid-ad-dín Fazlallah (1247-1318) perzsa államférfi és udvari történetíró. Történeti munkája a Dzsami at-tavarih, azaz A történetek gyűjteménye volt, mely lényegében a Tarih-i Dzsahangusajnak a Dzsingisz kán nyugati hadjárataira vonatkozó részét kivonatolta, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy eredeti mongol dokumentumok (Altan Debter) kivonatához is hozzáférhetett. SEMENOV 1952, 7-281, D. BUELL 2003, 105., BOYLE 1968, 133., BOSWORTH, DONZEL, HEINRICHS, PELLAT 1993, 973-974.

²⁴ OLDAL 1987 176., SPULER 1939, 16-17.

²⁵ GROUSSET 1970, 236.

²⁶ SPULER 1939, 17.

²⁷ PETRUSEVSZKIJ 1977, 107.

²⁸ PETRUSEVSZKIJ 1977, 107, LEVI, SELA 2010, 125.

munkájában.²⁹ Nasawi az egész tragédiáért kizárólag az otrari kormányzót teszi felelőssé, akinek a mohóságával magyarázza a történeteket. Ő értesítette a szultánt a kereskedők érkezéséről, akik szerinte kémeek módjára viselkednek, ezért az uralkodó elrendelte letartóztatásukat. Kivégzésüket viszont a muszlim szerző szerint a kormányzó a szultán beleegyezése nélkül rendelte el.³⁰ Az uralkodó pedig hallgatólagosan tudomásul vette és fedezte Inalchukot mivel nem akart összetűzésbe kerülni vele és a mögötte álló, jórészt kipcakokból álló katonai arisztokráciával, amely meghatározó erőt képviselt a birodalomban.³¹ Nem mellékes szempont, hogy mint említettük a kormányzó a szultán oppozícióját jelentő nagyhatalmú Terkhen-katunnak volt rokona.³² Dzsuzdzsáni két helyen Nasawihoz hasonlóan a kormányzó kapzsiságát emeli ki a kereskedők megölésére vonatkozó parancs kiadásánál, s a szultán szerepéről nála sem történik említés, bár az egyik helyen megjegyzi, hogy az áruk, amelyek a kivégzett kereskedőknél voltak végső soron mégiscsak az uralkodóhoz kerültek.³³ Ibn al-athir viszont úgy tudósít, hogy miután az otrari helytartó értesítette Mohamedet a kereskedők érkezéséről, a szultán azonnal kiadta a parancsot a kalmárok lemészárlására és vagyonuknak a saját részére való lefoglalására.³⁴ Dzsuvajni és Rashid-ad-dín annyiban jelentenek többletet az előző kútfőkhöz képest, hogy említést tesznek a kormányzónak egy indiai kereskedővel való afférjáról. A kereskedő tiszteletlenül viselkedett az otrari helytartóval valamint urát Dzsingisz kánt is feltűnő módon méltatta a sértett kormányzó előtt. A kutatás általában ehhez az információhoz kapcsolja Nasawinak azon adatát, amely említést tesz arról, hogy Inal-han Inalchuk a szultánnak írt levelében beszámol arról, hogy a kereskedők, ha a köznépből valakivel egyedül maradnak, akkor azt megfenyegetik, elbizonytalanítják azzal a politikai rendszerrel szemben, amelyben él.³⁵ (Konkrét személyek neve ugyan nem hangzik el, mégis ha jobban meggondoljuk Nasawi szavai akár a Dzsuvajni tudósításában szereplő indiai kereskedőre is vonatkozhatnak). Petruszevszkij vetette fel hogy a kormányzó vajon miért csak ez utóbbi karaván érkezésénél fedte fel mohóságát, ami ilyen súlyos cselekedethez vezetett, amely egyébként – mint azt kiemeli a szerző – a muszlim világban nagyon is szokatlan jelenség volt.³⁶ Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy nyilván azzal maga is tisztában volt, hogy egy ilyen cselekedettel, tudniillik a kereskedők lemészárlásával, vagyonuk lefoglalásával egy háborús konfliktust generálhat, ráadásul egy a két birodalom határán álló várost kormányzott, tehát közvetlenül ki volt téve egy esetleges ellenséges támadásnak. Dzsuvajni – Nasawihoz hasonlóan – az indiai kereskedő magatartása miatti sértettség mellett szintén a kapzsiságot emeli ki, mint fő ösztönző erőt a kormányzó tette mögött. A szultánhoz írott levelében, aki ez idő tájt Irakban volt, amikor a helytartó a kereskedőkkel kapcsolatos vádjait említette, tulajdonképpen csak a saját kapzsiságát kívánta leplezni ezen értelmezés szerint; a szultán pedig ennek hatására rendelte el lemészárlásukat és vagyonuk lefoglalását. Tehát, mint láttuk az egyes forráscsoportok esetében a szultán és a kormányzó szerepének megítélésében eltéréseket fedezhetünk fel. Bartold kiemeli,

²⁹ AN-NASAWI, 1996, 17-423.

³⁰ BARTOLD 1963, 405., AN-NASAWI 1996, 17-423.

³¹ UÓ 1996, 75., PETRUSEVSZKIJ 1977.

³² RATCHNEWSKI 1983, 112, BARTOLD 1963, 405.

³³ BARTOLD 1963, 466.

³⁴ BARTOLD 1963, 465

³⁵ AN-NASAWI 1996, 75.

³⁶ PETRUSEVSZKIJ 1977, 107-139.

hogy egy valamiben a különböző források megegyeznek: a helytartó osztozott a zsák-mányon a szultánnal, az uralkodó pedig a hozzá került árukat a buharai (és részben a szamarkandi) kereskedőknek adta el, az ebből származó pénzt pedig megtartotta.³⁷

A kereskedők kémtevékenységének vizsgálata kapcsán érdemes megemlíteni Hansgerd Göckenjan *Felderítők és kémek* címet viselő tanulmányát, amelyben a szerző Vernadsky és Ratchnewski nyomán kifejti, hogy a mongolok küldte kereskedőknek az általuk meglátogatott állam gyengeségeinek feltérképezése mellett a mongol uralom propagálása is feladatuk volt, amely többnyire a mongol uralkodó nagylelkűségének és toleranciájának hirdetésében öltött testet, amire jó példa a Juvaini által említett indiai kereskedő esete. VÉR Márton egy tanulmányában a mongol birodalmi hírszerzés vizsgálata kapcsán részben érintette a követek, kereskedők szerepének kérdését.³⁸ Megállapítása szerint a mongolok rendszerint olyan személyeket alkalmaztak követként, akik az adott ország politikai, gazdasági, kulturális viszonyaival tisztában lévő, több nyelven beszélő emberek voltak.

Azt az állítást, hogy Dzsingisz kán célja már ebben az időben (tehát még az otrari incidens előtt) Mohamed szultán birodalmának elfoglalása lett volna, véleményem szerint nem lehet egyértelműen eldönteni. Bartolddal értek egyet abban, aki a kereskedők tevékenységének „szupranacionális” jellegére mutatott rá.³⁹ Ugyanakkor talán árnyalja a kereskedők, követek hírszerző tevékenységét mongol sajátosságként láttató képet az, hogy a két birodalom, mint említettük az 1210-es évektől fokozatosan egymással határos lett, ami elengedhetelenné tette a hírszerzést, egymás megfigyelését. Ezt igazolja, hogy horezmi részről is volt igény erre.⁴⁰ Másrészt ugyancsak árnyalhatják ezt a képet a különböző európai párhuzamok is. A koldulórendek (domonkos, ferences) tagjairól számos nyugati forrás alapján ismert, hogy a térítés mellett felderítő tevékenységet is folytattak.⁴¹ Viszont kétségtelennek tűnik, hogy a hírszerzést és felderítést a mongolok fejlesztették fokozatosan olyan szintre a középkori Eurázsia történetében, amely minden addigit felülmúlt, s a gyors információáramlást az általuk kiépített postahálózat segítette elő.⁴²

³⁷ BARTOLD 1963, 466.

³⁸ VÉR 2012, 144-154. A mongolok, s általában a nomádok hírszerzéséhez további szakirodalom: GÖCKENJAN 2001, 59.

³⁹ A kereskedők és követek „általános” információközvetítő szerepére utal az, hogy a 14. század végén az Arany Horda akkori uralkodója Toktamis a rusz fejedelemségek elleni büntetőháborúra készülve megtiltotta a kereskedőknek és követeknek az említett területekre való utazását az információ kiszivárgásának megakadályozására. Elgondolkodtató az is, hogy a volgai bulgárok kereskedőpartnerük a horezmi birodalom bukásáról viszonylag gyorsan tudomást szereztek, amelyben nyilván a kereskedőknek volt szerepe. BALOGH 2001, 8., VÁSÁRY 1986, 134., RATCHNEWSKI, 1983, 110.

⁴⁰ Ld. an-Nasawi híradását, aki leírja, hogy a szultán a horezmi Mahmúdot „nemzeti” érzelmekre apellálva próbálja meg rávenni, hogy kémkedjen Dzsingisz kán birodalmában. AN-NASAWI, 1996, 73.

⁴¹ Erre félreérthetetlenül utal egy magyar püspök valószínűleg 1240-ből keltezett levele francia kollégájához, amelyben a mongolok elővédjeinek tartott mordvinokról írja, hogy „ ezek gyilkolták meg azokat a domonkosokat és ferenceseket, meg a többi követeket is akiket a magyarok királya küldött felderítésre.” KOVÁCS 2013, 151-152., VÉR 2012, 144-154.

⁴² UÓ, 2012, 144-154.

Azon kívül érdemes megemlíteni, hogy a mongolok hódításaik során bizonyos szabályszerűségeket követtek, vagyis általában ügyeltek arra, hogy az diplomáciailag is kellően alá legyen támasztva. Ez többnyire a behódolásra való felszólítástól (a behódolás visszautasítása esetén) a hadüzenet bejelentésén át a tényleges támadásig tartott. Itt jutunk el egy másik problémához. Dzsingisz kán fentebb említett, a horezmi uralkodóhoz intézett (az otrari incidens előtt) levelében – amely több muszlim szerző művében is fennmaradt – nem követeli a horezmi uralkodó behódolását, hanem csupán a világ felosztása mellett a két birodalom közötti kapcsolatok szorosabbra fűzését, illetve a kereskedők szabad mozgását kívánta elérni.⁴³ (Nem elhanyagolható kérdés az sem, hogy a muszlim történétírók által közölt levél vajon az eredeti levél pontos tartalmi kivonata-e, vagy a történétírók a saját szájuk íze szerint alakítottak rajta). Bartold úgy véli, hogy Dzsingisz kán ebben az időben még a horezmi szultán erejét túlbecsülte, s inkább szövetkezni kívánt vele, amit megerősíthet az is, hogy jelentős mongol erőket kötöttek le a dzsürcsik elleni támadások ebben az időben.⁴⁴ Ugyanakkor érdemes megfontolni néhány körülményt, amelyek árnyalhatják az eddigi koncepciót. Az an-Nasawī munkájában megőrződött, három muszlim követ által hozott levél szövegében ugyanis van néhány elgondolkodtató elem, amelyeket párhuzamba lehet állítani egy néhány évtizeddel későbbi beszámoló információival. Egy mongolkori nyugat-európai ferences rendi utazó Willelmus Rubruk az 1250-es években amikor a mongol nagykán udvarában járt említést tesz arról, hogy Möngke nagykán figyelmeztette a francia királyt, IX. Lajost (1226-1270) a mongolok erejére. A beszámolót Hansgerd Göckenjan is közli említett tanulmányában a következő felderítő tevékenységének bemutatása kapcsán. A figyelmeztetés így hangzik:

„Elmész a franciák királyához... Ha szövetséget akar velünk, mi elfoglaljuk a mohamedánoktól a területet egészen az ő földjéig, s a világ többi részét nyugat felé mind neki engedjük át; ha nem akar békét, visszahozod az íjat és a nyilakat hozzánk, megmondva neki, hogy ilyen nyilakkal messzire lövünk és erőset ütünk ám.”⁴⁵

Ha a két szöveget egymás mellé állítjuk bizonyos hasonlóságokat vehetünk észre. Ismerősen hangzik az üzenetben a „világ felosztása” és a szövetség gondolata, amely már a horezmi szultánhoz küldött levélben is felbukkant. A levélben a franciák és a mongolok közötti szövetség ötlete a muszlimok elleni keresztes harc aktuális programjához kapcsolódott. Dzsingisz kánnak a horezmi szultánnal való szövetsége pedig alapvetően a két szomszédos birodalom közötti politikai, kereskedelmi kapcsolatok erősítését célozta volna. Möngke nagykán üzenetének végét egy fenyegetéssel zárja abban az esetben, ha a francia király nem hajlandó a szövetségre. A horezmi szultánhoz küldött levélben fenyegetés nem hangzik el ugyan, a levél hangvétele alapvetően szívélyes, baráti jellegű, viszont a mongolok katonai hatalmának többszöri említése félreérthetetlenül kifejezésre juttatja a mongolok hatalmát és legyőzhetetlen erejét, amelyet udvarias formában ugyan, de a szultán tudomására hoz.⁴⁶ Dzsuzdzsání történétíró is

⁴³ AN-NASAWI, 1996, 73.

⁴⁴ BARTOLD 1963, 471-472.

⁴⁵ GÖCKENJAN 2001, 59., GYÖRFFY 1986, 297.

⁴⁶ GÖCKENJAN 2001, 59., BARTOLD 1963, 401.

említést tesz arról, hogy bizonyos „hírek” eljutottak Mohamedhez, hogy a nagykán óva intette őt hatalmától.⁴⁷ Az a momentum pedig, hogy Dzsingisz „az ő legdrágább fiával egy szinten állónak” nevezi a korabeli diplomáciai nyelvben azt jelentette, hogy kvázi vazallusának titulálta.⁴⁸ Hozzá kell tenni, hogy ez az adat a kortárs muszlim források közül csak kettőben, al-Dzsuzdzsáninál és an-Nasawinál őrződött meg, illetve a 14. század első évtizedében alkotó Rashid-ad-dínnál.⁴⁹ (Dzsuvajninál viszont nem szerepel, tehát valamilyen más forrásból dolgozhatott Rashid-ad-dín). A kijelentés a mongol birodalmi ideológia megnyilatkozásának is tekinthető, mely minden körülmények között tudomására hozza a mongol uralkodóval kapcsolatban álló idegen hatalmak vezetőinek „az Égisten pártfogásából” uralkodó nagykán elsőbbségét. Hasonló birodalmi felfogás érvényesült a letelepült földműves társadalmakhoz tartozó bizánci és kínai birodalmak diplomáciai elméletében és gyakorlatában.⁵⁰ A mongolok számára a Horezmi Birodalom legyőzése pedig mindenképpen az Ég pártfogásába vetett hitüket igazolta.⁵¹

Érdeemes szót ejteni a követekről más szempontból is. A kereskedők és követek megölése félelmetes fegyvert adott a nagykán kezébe azért is, mert akár a megölt muszlimok megbosszulójaként, az iszlám pártfogójaként is felléphetett paradox módon a szultánnal szemben, aki magát „az iszlám szultánjának” nevezte. Ez különösen veszélyes helyzet volt akkor, amikor, mint említettük a szultánnak a bagdadi kalifával való kapcsolata sem volt békés, s birodalmán belül a muszlim papság jelentős részének bizalmát sem tudta megszerezni.⁵² A szakirodalomban olyan vélemény is olvasható, hogy a korábbi ellenségeskedés okán a bagdadi kalifa, an-Naszir (1180-1225) hívta volna a mongol seregeket a horezmi uralkodó ellen, akik készségesen teljesítették is volna „megbízásukat”. Bartold nem tartja valószínűnek, hogy a mongolok „felkérésre” támadták volna meg a Horezmi Birodalmat, ugyanis a muszlim források közül mindössze egy olyanról tud, amelyik részletesen beszámol egy a nagykánhoz irányított kalifai küldöttségről (Mirhond).⁵³ Véleménye szerint abban az időben, amikor a muszlim világ két legmeghatározóbb alakja között ennyire kiélezett volt a viszony, elkerülhetetlennek tűnt, hogy ne kapjanak szárnyra ilyen hírek. Hangsúlyozza a szerző, hogy a tatárok hívásának vádja a középkori Európában is ismert volt a XIII. században.⁵⁴ Hozzátenném, hogy a Mongol Birodalom korai hódító háborúinak történeti példái alapján sem tűnik valószínűnek, hogy a mongolok egy másik hatalom felkérésére támadtak volna, amit megerősít, hogy az események folyásához jóval közelebb álló mérvadó muszlim források sem tájékoztatnak ilyesmiről.⁵⁵ A kalifa és a szultán közötti ellenségeskedésről viszont a mongolok kiváló felderítő hálózatuknak köszönhetően nyilván értesülhettek.

⁴⁷ BARTOLD 1963, 401.

⁴⁸ PETRUŠEVSKIJ 1977, 111., SPULER 1939, 17.

⁴⁹ PETRUŠEVSKIJ 1977, 107-139.

⁵⁰ BRÉHIER, 2003, 13-14.

⁵¹ A XIII. század közepén íródott dinasztikus elbeszélésben, A mongolok titkos történetében számtalan alkalommal megjelenik, hogy a nagykán az „Örök Ég erejéből” vetett uralma alá egy-egy népet, így Horezm kapcsán is, amelyet *szartainnak* nevez. LIGETI 2004.

⁵² PETRUŠEVSKIJ 1977, 110.

⁵³ BARTOLD 1962, 467.

⁵⁴ BARTOLD 1963, 467.

⁵⁵ VATAI 2011, 59., HARTMANN 1993, 996-1003.

A muszlim forrásokhoz képest a közép-ázsiai események szempontjából csekélyebb forrásértékkel bíró európai tudósítások közül a Julianus barát második útjáról készült beszámolóban egy *Withur*⁵⁶ nevű kun fejedelem fia segítséget kért egy *Gürkagán* nevű uralkodótól – akit a kutatók általában Dzsingisz kánnal azonosítanak –, hogy álljon bosszút apja megöléséért és népe uralma alá vetéséért az ornachi⁵⁷ szultánon, akit a hvárezmi Mohamed szultánnal azonosítanak.⁵⁸ Bár Dörrie munkájában Julianus ezen információjának forrásértékét nem tartja sokra, mégis érdemes vele foglalkozni. A Horezmi Birodalom, mint polietnikus képződmény igen sok török nyelvű elemet foglalt magába, amelyeket nem igazán fűzött szoros kötelék a dinasztiához. Trepavlov szerint a mongolok a birodalomban komoly katonai és politikai súlyt képviselő török elem egy részét a nomád életformájuk hasonlóságára való hivatkozással, tehát valamilyen nomád (vagy török) „egységstudat” propagálásával próbálták meg maguk mellé állítani vagy legalábbis semlegesíteni.⁵⁹ Ezt erősítheti, hogy a muszlim szerzők hoznak példát műveikben arra, hogy a szultántól a korábbi években sérelmet szenvedett katonai és vallási vezetők átálltak Dzsingisz kánhoz.⁶⁰ A mongolok nem késlekedtek kihasználni az ilyen áruulásból fakadó lehetőségeket annak érdekében, hogy ellenségeikről minél több információ birtokába jussanak. Talán az egyes török vezetők áruulásának emléke őrződhetett meg, ha erősen torzult formában, más korábbi vagy későbbi történeti eseményekkel összemosódva is Julianus beszámolójában.

Tanulmányomban a mongol-horezmi kapcsolatok történetét szerettem volna összefoglalni a mongol invázióig a számomra hozzáférhető muszlim források alapján, illetve rávilágítani elsősorban a mongol birodalmi ideológia szempontjából bizonyos homályban maradt részletekre. Mint láttuk az egyes források olykor a támadás indítékait tekintve eltérő képet közvetítenek felénk. Gondolok itt többek között a mongol invázióhoz vezető otrari incidens és az azt követő események leírásának ellentmondásosságára az egyes forrásokat vizsgálva, melyek gyakran politikai célzatosságról árulkodnak. A szakirodalomban, mint láttuk a támadás megtervezettségéről megoszlik a kutatók véleménye. Ebben a kérdésben nem szeretnék egyértelműen állást foglalni, inkább csak az egyes hipotézisekben fellelhető hiányosságok meglétére szerettem volna felhívni a figyelmet. Ugyanakkor hajlok Bartold nézetének elfogadására a támadás körülményeit illetően abban a tekintetben, hogy a fokozatosságra helyezném a hangsúlyt a birodalom terjeszkedésének korai szakaszában. Hogy eleve megtervezett lett volna a Horezm elleni háború úgy vélem nem lehet egyértelműen kijelenteni, azonban nem lehet elsikkadni afelett sem, hogy a Mongol Birodalom hírszerzése (amely ezekben az időkben alakult ki) nyilván értesült a Horezmi Birodalmat megosztó belső

⁵⁶ A Dörrie által közölt latin nyelvű szövegben *Euthet* alakban szerepel. Egyes feltételezések szerint az *idi-kut* ujjur fejedelmi cím megszemélyesítése lehet. GYÖRFFY 1986, 226., DÖRRIE 1956, 170-171.

⁵⁷Ornach városát Ürgencsel, a Horezmi Birodalom fővárosával azonosítják. Az Epistula egy más helyén is felbukkan ez a név, amikor Julianus leírja, hogy Gürkagán fia, a Kán (akit Ögödejell azonosítanak) Ornach városában (valójában Karakorumban) székel, s onnan küldi hadait Kelet-Európába. GYÖRFFY 1986, 48.

⁵⁸ GYÖRFFY 1986, 47.

⁵⁹ TREPAVLOV 1993, 54.

⁶⁰ Itt utalok Badr-ad-dín al-Arnidra, akinek apját an-Nasawi szerint a horezmi szultán ölette meg, s aki Otrar ostromakor átállt a mongolokhoz. AN-NASAWI 1996, 77., B. SZABÓ 2007, 44., PETRUŠEVSKIJ 1977, 116.

problémákról, politikai, etnikai és vallási ellentéteiről, s legalább a támadás során igyekezett ezeket minél jobban kihasználni hódító tervei érdekében.

Felhasznált források és szakirodalom

FORRÁSOK

- AN-NASAWI 1996 Sihab-ad-dín Muhammad an-Nasawi: *Sirat-as-sultan Jalal-ad-din Mankeburni*. Arabról orosz nyelvre fordította, előszóval, jegyzetekkel és tárgymutatóval ellátta Z. M. Bunijatov 1996. 71-75.
- BOYLE 1958 Aláaddin Atamalik Juvaini: *The History of the World Conqueror*, Vol I. Translated from the text of Mirza Muhammed Qazvini by John Andrew Boyle. Cambridge, Massachusetts 1958. 1-424.
- GYÖRFFY 1986 Györffy György (szerk.): *Napkelet felfedezése, Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Budapest 1986.
- SEMENOV 1952 Rashid-ad-dín: *Sbornik letopisej* Tom1, Kniga vtoraja, Perevod s persidskogo O. I. Smirnovoj, primecanija B.I. Pankratova i O.I. Smirnovoj, Redakcija prof. A.A. Semenova. Moszkva 1952.

SZAKIRODALOM

- BALOGH 2001 Balogh László: Egy 1237-es mongol levél. In: *Nomád népvándorlások, magyar bonfoglalás*. Budapest. 2001.
- OLDAL 1987 Oldal Katalin: *Bevezetés a perzsa történeti forrásokba a Számánidáktól a mongol korig*. 1987.
- BARTOLD 1963 V.V. Bartold: Turkestan v épochu mongol'skogo nasesztvija. In: *Socinenija* I. 1963.
- BOYLE 1961 *The successors of Genghis Khan*. Translat. John Andrew Boyle. New York-London (Persian heritage series. UNESCO Collection of representative works.) 1961.
- BOYLE 1962 J. A. Boyle: Dzsuvajni and Rashid-al-Dín as sources on the History of the Mongols, *Reader in Persian Studies in the University of Manchester*. In: *The historians of the Middle East*. ed. Bernard Lewis and P. M. Holt. 1962.
- BOSWORTH-DONZEL-HEINRICHS-PELLAT 1993 *The Enciklopaedia of Islam*. Szerk: C. E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, Ch. Pellat, Volume VII., Leiden-New York 1993. 973-974.
- BOSWORTH-DONZEL-LEWIS- *The Enciklopaedia of Islam*. Szerk: C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, Volume IV., Leiden 1997. 1065.

- PELLAT 1997
- BRÉHIER 2003 Louis Brehier: *A Bizánci Birodalom intézményei*. Budapest 2003.
- B. SZABÓ 2007 B. Szabó János: *A tatárjárás*. Budapest 2007.
- BUNIJATOV Z. M. Bunijatov: *Gosudarstvo-Horezmsabov-Anusteginidov 1097-1231*. Z.M. 1986 Moszkva 1986.
- D.BUELL 2003 Paul D. Buell: *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. 2003.
- DÖRRIE 1956 *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/35) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren. Hrsg. Heinrich Dörrie. Göttingen 1956.
- FODOR-HEGYI-IVANICS 2014 Fodor Pál, Hegyi Klára, Ivanics Mária: *Török és tatár hódítók. A világtörténelem nagy alakjai*. Budapest 2014.
- GÖCKENJAN 2001 Hansgerd Göckenjan: *Felderítők és kémek. Tanulmányok a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról*. In: *Nomád népvándorlások, magyar bonfoglalás*. Szerk. Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. Budapest 2001.
- GÖCKENJAN-SWEENEY 1985 Göckenjan-Sweeney: *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen*. Graz, Bécs, Köln 1985.
- GROUSSET 1970 René Grousset: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick (NJ) 1970.
- HARTMANN 1993 Hartmann Angelika: *al-Nászīr li-Dīn Allāh*. In Bosworth, C. E.–van Donzel, E.–Heinrichs, W. P.–Pellat, Ch. (ed.): *The Encyclopaedia of Islam*. VII. New York 1993.
- KOVÁCS 2013 Kovács Szilvia: *A ferencesek és Jajlak katun*. In: *Középkortörténeti tanulmányok 8.: A VIII. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17-19.) előadásai*. Szeged 2013.
- LEVI, SELA 2010 Scott Cameron Levi, Ron Sela: *Islamic Central Asia: An Anthology of historical sources*. Bloomington, Indiana 2010.
- LIGETI 2004 Ligeti Lajos (ford): *A mongolok titkos története*. Budapest 2004.
- MOLNÁR 1994 Molnár Ádám (Hvárezm). In: *Korai Magyar Történeti Lexikon: 9-14. század*. Főszerk: Kristó Gyula. Budapest 1994.
- PETRUSEVSKIJ I. P. Petruszevszkij: *Pobod mongol'skikh vojsk v srednjuju Aziju v 1219-1224 gg. I ego posledstvija, Istočniki i issledovanija*. 1977.
- RATCHNEVSKY Paul: *Cinggis-kehan. Sein Leben und sein Wirken*. Wiesbaden 1983.

- SINOR 2003 Sinor Dénes: A mongolok Nyugaton. In: *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Budapest 2003.
- SPULER 1939 Bartold Spuler: *Die Mongolen in Iran, Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*. Leipzig 1939.
- TREPAVLOV 1993 Georg Trepavlov: Gosudarstvennij stroj Mongolskoj imperii XIII. v. Moszkva 1993.
- VÁSÁRY 1986 Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest 1986.
- VÁSÁRY 2003 Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története. Kítajok és dzsürcsik*. Budapest 2003.
- VATAI 2011 Vatai Gábor: Az Arany Horda külpolitikája a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale* 23 (2011/4) 58-69.
- VÉR 2012 Vér Márton: Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében. *Aetas* 27 (2012/4) 144-157.
- VERNADSKY 1953 George Vernadsky: *The Mongols and Russia*. New Haven 1953.
- ZIMONYI 2012 Zimonyi István: *Középkori nomádok – korai magyarok*. Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. Budapest 2012.

Abstract

The Mongolian – Hwarezmian relations before the incident in Otrar

At the beginning of the 13th Century the uprising of the Mongolian Empire was a determining factor in the history of Central Asia and the Horezmian Empire, which lived its golden age at this time. The two examined Asian empires had common borders from the 1210s, because of this they became interested in each other. The formal reason of the attack against the Horezmian Empire was the incident in Otrar in 1218, in which the traders from the territory of the Great Khan were slaughtered by the order of the governor of Otrar. The Muslim resources mostly from that era (for e.g.: Juvainí, an – Nasawi, Ibn-al-athir) usually mediate a different view in the judgement of the circumstances of the Mongolian raid. From the view of the ideology at the Mongolian Empire, the raid against the Horezmian Empire was the raid of the Great Khan Who reigned due to the will of the Sky against those who worked against His wish. The fall of the Horezmian Empire was caused besides the conflicts of the different dynasties and branches of Muslim religion, by the excellent Mongolian intelligence service, which realised these weaknesses, and made advantages from them. The empire of the Hwarezmian sultan collapsed during a few years, but occupying the whole area of the Horezmian Empire took more time from the Mongolians.